

Кислюк К.В.

УДК159:922.4:168:522

**НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗБУДОВИ МЕМОРІАЛЬНОГО ЛАНДШАФТУ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Проблематика культурної пам'яті дотепер залишається на периферії вітчизняної гуманітаристики, позаяк питомо вага меморіального чинника, згідно з конструктивістськими концепціями націй як «уявлених спільнот», є дуже суттєвою. Тим більше, якщо у змісті новостворюваного меморіального підмурівку модерних західноєвропейських держав громадянські цінності переважали над національними [11, с. 371], то на обширах Центрально-Східної Європи у ХІХ – на початку ХХ ст. пріоритетною була пам'ять про колишню державність та самобутність, яка відіграла одну з вирішальних ролей у поступі національно-визвольного руху й незалежності «малих» європейських держав [12, с. 128]. При цьому конфігурація «національного» меморіального простору зазнавала помітних перекручень. Наприклад, на початку 1990-х рр. голод став одним із центральних елементів історичної пам'яті на заході України, хоча ця територія свого часу не зазнала голоду. Адже західні українці прийняли знаціоналізовану версію минулого, з її особливим наголосом на національній боротьбі та національному стражданні. Разом із тим, у цій версії не знайшлося гідного місця Голокосту, попри те, що багато євреїв було винищено саме на українських територіях і чимало місцевих українців були причетні до цього винищення [2].

Проблема полягає в тому, що в Україні впродовж останніх десятиліть конфліктують дві групи – прихильників націоцентричної («націоналістичної», «демократичної») і пострадянської («креольської», «постколоніальної», «промосковської») моделей пам'яті. Ця ситуація призводить до процесу відчутної політизації минулого, в якому беруть активну участь посадовці різних рівнів, політичні діячі, публіцисти, культурна еліта і, звичайно, історики, незважаючи на заяви про власну неупередженість та незаангажованість [9, с. 389-390]. Проте ця думка, яка була спершу висловлена в публікаціях часопису «Критика» і на яку згодом пристали експерти Національного інституту стратегічних досліджень, видається нам дещо спрощеною, хоча й правильною в цілому. Між іншим, схожа ситуація спостерігається у 1990–2000-х роках із появою єдиного простору Європейського союзу: «Без спільних спогадів і значень, без усім зрозумілих символів і міфів, без святинь, церемоній і монументів... хто почуватиметься європейцем у глибині свого ества, хто добровільно пожертвує собою заради настільки абстрактного ідеалу? Коротше кажучи, хто помре заради Європи..?» [8, с. 163-204].

Маємо на меті в даній статті детальніше унаочнити новітні тенденції розбудови меморіального ландшафту української культури, передусім, через встановлення їх зворотного зв'язку з українськими меморіальними традиціями радянської та дорадянської доби.

Серед наявного арсеналу форм і методів проведення цілеспрямованої політики пам'яті звернемо увагу, передусім, на процесах музеєфікації та музейного будівництва. Адже, на відому думку Б. Андерсона, «перепис, карта й музей» спільно формували спосіб, у який модерна держава уявляла себе – природу підвладних їй людських істот, географію своїх володінь і легітимність свого походження [1, розд. Х]. Крім того, як зауважують російські інтелектуали, що співпрацюють з «Новим літературним оглядом» та «Недоторканим запасом», політика «твердої пам'яті» є значно ефективнішою за ступенем впливу на суспільну свідомість, ніж «м'яка пам'ять», зафіксована в наукових, науково-популярних, художніх і публіцистичних текстах, телепрограмах і радіопередачах. Недарма саме її активно використовує чинна російська влада для самолегітимації. Для порівняння — від створення музеїв чи меморіалів депортованих народів (німців, калмиків, чеченців, інгушів та інших), вона самоусунулась [7].

Нарешті, музейна справа, особливо у діяльності щодо «залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини», передбаченої ст. 1-2 Закону України «Про музеї та музейну справу», за роки незалежності зазнала дещо менших втрат, ніж інші сфери культури. За даними Держкомстату, у 1990 – 2010 рр. кількість відвідувань музеїв за рік скоротилась значно менше (з 31,8 млн до 21,7 млн), ніж відвідувань театрів

(з 17,6 млн до 6,6 млн), концертних організацій (з 15 млн до 4,2 млн), кінофільмів (з 552 млн до 9 млн), а кількість музейних установ за останні 20 років зросла більш ніж у 2,5 рази (з 214 до 576).

Беззаперечною особливістю музейно-меморіального ландшафту модерн української культури двох останніх століть, яка зберігається дотепер, є його багатозаровість. Виділяємо в ньому: 1) дорадянський пласт, представлений переважно історико-літературними меморіалами та музеями суспільно-політичних і культурних діячів ХІХ – ХХ ст.; 2) музеї та меморіальні комплекси радянської доби: а) монументи та музеї діячів радянського режиму, б) меморіали Великої Вітчизняної війни, в) «місця пам'яті», присвячені українському козацтву; 4) історико-краєзнавчі музеї місцевого значення; 3) національні музеї, розбудовані у 1990 – 2000-х рр. На нашу думку, ця багатозаровість є даниною лише історичним перипетіям української культури, і досить незначною мірою відображує її поліетнічну та поліконфесійну структуру. В усякому разі, розбудова «іншокультурних» закладів – музей історії та культури кримських татар у Бахчисараю або національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Йосафата Кобринського – не складає суттєвої тенденції, хоча, з іншого боку, через свою малочисельність та локальність меморіального значення такі музеї не підживлюють «конфлікт пам'ятей» у сучасній Україні.

Дорадянський пласт і на сьогодні залишається найбільш сталим, оскільки включає місця пам'яті про найконсенсусніші для колективної свідомості українців постаті (літературно-меморіальні музеї Лесі Українки, національний музей-садиба М. Пирогова, літературно-меморіальний музей-садиба Івана Франка

та Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, Чорнухінський і Сквородинівський літературно-меморіальні музеї Г. Сквороди, Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. Гоголя та національний заповідник-музей М. В. Гоголя, національний музей Тараса Шевченка й Шевченківський національний заповідник у Каневі тощо). На наш погляд, укладання цього меморіального пласту збігається в часі з початком штучного формування нового, модерного, меморіального ландшафту для заміщення «надламаної» від часів Руїни автентичної меморіальної традиції [5, с. 16]. Отже, даний пласт віддзеркалював національно-культурні уподобання української інтелігенції як привілейованого носія та ретранслятора культурної пам'яті. Упродовж ХХ ст. у межах квазідержавності Української РСР він зберігався без суттєвих видозмін (хіба що в напрямках виопуклення російсько-українських зв'язків та класової боротьби знедолених мас) в обмін на загальну лояльність до панівного політичного режиму. У роки незалежності він, на нашу думку, став самостійницькою «основою» вітчизняної культурної пам'яті, певною мірою пояснюючи феномен для багатьох неочікуваного постання незалежної української держави та політичної нації. Важливо відзначити, що цей пласт залишається відкритим для подальшого поповнення. На місця в ньому претендують як давно відомі постаті зі сталою традицією вшанування (меморіальна садиба Маркіяна Шашкевича, Вінницький літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського), так і персоналії, які були музеєфіковані та стали надбанням української культурної пам'яті порівняно нещодавно (державний меморіальний музей Михайла Грушевського, заснований у Львові у травні 1998 року, літературно-меморіальний музей Уласа Самчука, створений на Шумщині у Тернопільській області 1993 року). Дедалі частіше місця у цьому пласті починають займати і художні персонажі (пам'ятник отцю Федору на пероні Південного залізничного вокзалу в Харкові). У цьому явищі немає нічого дивного у контексті медіатизації культури ХХІ ст. Розцінити даний феномен можна протилежним чином – як суто місцеву ініціативу по той бік меморіальних змагань, або навпаки – як укладання більш-менш прийнятної для більшості українців і компромісної для активних дійових осіб «конфлікту пам'ятей» її конфігурації у процесі означених змагань.

Справді двозначне ставлення до радянської меморіальної спадщини пам'яті, на наш погляд, слід відносити до різних її складових. Монументи та музеї діячам радянського режиму перебувають у зоні забуття. Ми припускаємо, в основному через те, що вони елементарно не витримують конкуренції за ступенем суспільної значущості з меморіальними «місцями» й постатями дореволюційної доби. Дещо складніша ситуація з меморіалами та музеями Великої Вітчизняної війни, які, за підрахунками С. Єсельчика, займали більшу частину радянського меморіального ландшафту [4, с. 187]. На нашу думку, тут маємо справу з описаною ще З. Фройдом у лекціях із психоаналізу *символізацією спогадів* про невротичні події в матеріальних, наприклад, архітектурних пам'ятках. У цьому разі симптоматичною буде не стільки сама пам'ятка, скільки її хворобливе вшанування поза первинним приводом спорудження [10]. Тому занедбання таких меморіалів можна розглядати лише як повернення до їх автентичного призначення як місць поховань конкретних людей. Зате музеї військової слави, здобутої у Великій Вітчизняній війні (музей героїчної оборони й визволення Севастополя, музей «Підпільно-партизанський рух на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1944 рр.», меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»), продовжують функціонувати за своїм прямим призначенням.

Принципово інша доля спіткала «місця пам'яті», присвячені українському козацтву. Пострадянське керівництво України, головню за каденції Л. Кучми, яке не мало більш прийнятної пропозиції, не просто продовжило меморіальні традиції радянського авторитаризму 1950–1980-х, який побачив у козаках головних рушіїв антифеодальної та антикріпосницької боротьби й ініціаторів «возз'єднання» України з Росією. Вона доти стимулювала процеси «покозачення» вітчизняної культурної пам'яті, доки козацькі постаті, символи, місця та знаки не почали перероджуватися у прості симулякри (сосиски «Козацькі»). Однак поновлені у 1990-х – на початку 2000-х років козацькі «місця пам'яті» стали в нагоді третьому президентові для започаткування державної політики «націоналізації» вітчизняної культурної пам'яті.

Ніби остронь меморіальних мейнстримів перебувають історичні та історико-краєзнавчі музеї місцевого значення (музей історії Онуфрївського району, музей історії с. Захарівка, народний музей історії локомотивного депо станції Микитівка Донецької залізниці, нарешті, музей однієї вулиці – Андріївського узвозу, експозиція якого присвячена його будівлям, мешканцям, легендам). Однак їх кількість, яка вже в радянську добу переважала (і продовжує переважати) музеї всіх інших профілів, наводить на несподівані висновки. Як на нас, така тенденція безпосередньо пов'язана з масовим радянським історико-краєзнавчим рухом, очолюваним УТОПК, коли, приміром, у підготовці багатотомної «Історії міст та сіл Української РСР» взяли участь понад 100 тис. авторів. Проте укорінений цей феномен значно глибше – в «хуторянстві», антеїзмі, або просто архаїчному егоцентризмі, властивому світогляду багатьох землеробських народів. Ми могли б припустити, що він складає основу культурної пам'яті українців (як сукупності місцевих меморій), тоді як «місця пам'яті» козацької доби та доби національно-культурного відродження є її «ядром». Суттєвих трансформацій, за винятком певного осучаснення у формі виникнення корпоративних музеїв (музей історії органів внутрішніх справ Волині), у цьому меморіальному пласті за 1990–2000-і рр. ми не помітили.

Зате суттєві нововведення сталися в інших частинах пострадянського музейно-меморіального ландшафту України. Їх справедливо співвідносять з каденцією третього президента України В. Юшенка, який за Законом України № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» зобов'язав органи державної влади та місцевого самоврядування «брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» (ст. 3). Однак, як зауважив свого часу відомий французький історик М. Емар, держава починає контролювати культурну пам'ять

віддавна: «щойно виникають перші стабільні політичні конструкції на Середньому та Близькому Сході, як там відбувається примноження архівів... Адміністрація вписує таким чином свою діяльність у час і працює над тим, щоб уберегти норму та правило від забуття, часто небезпідставного, та від усіх форм узурпації чи нехтування» [3]. Отже, В Ющенкові можна поставити на карб не офіціалізацію політики у сфері пам'яті, а лише недостатню послідовність у її проведенні.

Напрямки офіційної політики пам'яті у 2005–2010 рр., так само як їх суспільно-політичні передумови та соціокультурні контексти, добре відомі – це увічнення трагедії Голодомору й козацької державності. У першому випадку переважали публічні меморіальні церемонії («Запали свічку»); видання національної «Книги пам'яті», що містить інформацію про майже 900 000 померлих у 1932–1933 рр., а також численні документальні матеріали; унормовані окремою статтею відповідного закону «поширення інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України. Інформаційна компанія підживлювалася науковими дослідженнями Українського інституту національної пам'яті та публічним судом над організаторами геноциду українського народу. Однак матеріальною основою увічнення пам'яті жертв штучного голоду в Україні стали усе ж такі меморіали. Тільки в Харківській області, за даними <http://www.golodomor.kharkov.ua>, було встановлено близько 15 пам'ятних знаків, збудовано величні Всеукраїнський Пам'ятник-дзвін жертвам Голодомору біля Мгарського монастиря у Полтавській області та Харківський Меморіал жертв Голодомору, організовано національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» в Києві, розташований на Печерську і присвячений трагедії голодомору 1932–1933 років в Україні та голоду 1921–1923 та 1946–1947 рр. тощо.

На перший погляд, очевидно, що зміни розмаху відповідної меморіальної компанії зумовили зміни ставлення суспільної свідомості до трагедії Голодомору: сприйняття меншістю на початку меморіальної компанії у 2006–2007 рр., сприйняття більшістю у її розпал і достатню нейтральність на другий рік каденції В. Януковича. Однак головне, на нашу думку, полягає в тому, що Голодомор, який почав укорінюватися в рамках актуальної пам'яті через безпосередні комунікативні зв'язки між поколіннями, які пережили катування голодом, та їх наступниками, остаточно утвердився як беззаперечний факт культурної пам'яті українства. Показовим у цьому сенсі є те, що в жалобних ритуалах з ушанування жертв Голодомору 2011 року взяли участь всі чотири українські президенти – більше навіть, ніж на церемоніях інавгурації.

Для порівняння – трагедія Чорнобиля на сьогодні увічнена значно скромніше (лише одним загальнонаціональним музеєм), залишається надбанням актуальної пам'яті лише незначної частки українців, так чи інакше до неї причетних. Тому пристрасті навколо цієї теми торкаються лише соціально-економічних й аж ніяк не соціокультурних питань. Хоча комеморіалізація цієї не менш трагічної, але водночас не менш знакової, події відбувається у формах, слід сказати, дуже доречних саме на етапі переважання ще остаточно неінституціоналізованої традиції, – унікальної інформаційно-пошукової системи «Книга пам'яті учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС», яка діє в експозиції музею з 1997 р. Поіменна «Книга пам'яті» дає можливість досягнути масштаби техногенної радіоекологічної катастрофи через долі тисяч людей багатьох професій – цивільних і військових, які одночасно є її свідками, учасниками, героями та жертвами [6].

Натомість утвердження суверенної української козацької держави в геополітичному контексті Центрально-Східної Європи другої половини XVII – початку XVIII століття, згідно з Указом Президента України № 955/2007 «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу», відбувалося у рамках саме «твердої пам'яті», якнайкраще здатної зберегти для наступних поколінь події віддаленого минулого. Крім того, вдалося використати радянський меморіальний ландшафт українського козацтва, частково відновлений у 1990-і рр. Слід лише зів'язати дати організації національних музеїв і меморіалів у цій царині: національний заповідник «Хортиця» (1965 / 1993), національний історико-архитектурний заповідник «Кам'янець» (1977 / 1998), національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (1979 / 1999), національний заповідник «Глухів» (1994). Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» існує з 1966 року (як музей-заповідник «Козацькі могили»). Нарешті, музей гетьманства – унікальний на сьогодні в Києві та Україні спеціалізований музейний заклад, експозиція якого присвячена історії української козацької державності XVII–XVIII століть та українських визвольних змагань 1917–1921 рр., офіційно засновано у березні 1993 року. Інша справа, що тепер старі пам'ятки набули нового змістового наповнення – «державницького». Наприклад, у національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» у Батурині (створеному 1993 року), згідно з Указом Президента України № 1131/2007, першочергово було відновлено цитадель Батуринської фортеці, Гетьманський палац, Гетьманську скарбницю, а також споруджено у 2008 році меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії. Останні, як і меморіали та музеї Голодомору, покликани законсервувати дуже травматичний пласт національної історії та культури, яку культурна пам'ять, як, власне, й індивідуальна людська пам'ять, схильні забути (витіснити та підмінити). Оскільки штучним чином вона виявляється такою збереженою, то в статусі компенсаторного механізму часто обіграє мотив вітчизняної меншовартості, указує на зовнішніх ворогів як на винуватців сучасних негараздів України.

У статті визначено доволі суперечливі новітні меморіальні тенденції в українській культурі на рівні музеїв і меморіалів, провідні серед яких: консервація пам'яті про культурних і суспільно-політичних діячів XIX – початку XX ст., подальша розбудова «місць пам'яті» про козацтво, переведення споминів про Голодомор з індивідуальної пам'яті його свідків у культурну пам'ять наступних генерацій, підтримка

сукупності місцевих меморій. У прикінцевому підсумку, матеріали даної статті прямо доводять, що мінливість сучасної культурної пам'яті України слід пояснювати не стільки поточною суб'єктивною суспільно-політичною кон'юнктурою, скільки значно глибиннішими та неоднозначними тенденціями у її формуванні, принаймні за модерної доби (XIX – початку XXI ст.). При тому за межі нашого дослідження було свідомо винесено ситуацію з релігійними святинами, зокрема Софією Київською, яка ще в радянські часи була чи не найвідвідуванішим вітчизняним меморіалом. Вивчення їх місця й ролі в меморіальному просторі української культури вносимо до програми його подальших досліджень.

Джерела та література:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон ; пер. з англ. В. Морозов. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
2. Грицак Я. Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті : [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Критика. – Рік XV (2011) – Число 1-2 (159–160). – Режим доступу : http://krytyka.com/cms/upload/Okremi_statti/2011/2011-01-02/Hrytsak_2011-01-02.pdf.
3. Емар М. Історія і пам'ять: конструкція, деконструкція та реконструкція : [Електронний ресурс] / М. Емар; [пер з фр.] // Мультиверсум : філос. альманах. – К. : Центр дух. культури, 2005. – № 51. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_51/Moris%20Emar.htm.
4. Скељчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві : авториз. пер. з англ. / С. Скељчик. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
5. Кислюк К. В. Українська історіософія як феномен культурної пам'яті : автореф. дис. ... д-ра культурології : спец. 26.00.04 «Українська культура» / К. В. Кислюк. – Х. : ХДАК, 2009. – 38 с.
6. Книга пам'яті учасників ліквідації аварії на ЧАЕС : [Електронний ресурс] / Національний музей «Чорнобиль». – Режим доступу : <http://memory.chornobylmuseum.kiev.ua/>.
7. Полян П. Увековечение памяти о депортированных – дело рук самих депортированных. Заметки о мемориализации тотальных насильственных миграций : [Электронный ресурс] / П. Полян // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 3 (71). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2010/3/pp4.html>.
8. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; пер. з англ.: М. Климчука, Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с. – (Зміна парадигми; Вип. 11).
9. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. А. В. Єрмолаєва. – К. : НІСД, 2010. – 528 с.
10. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций. Лекция 1 : [Электронный ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступа : <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1151.html>.
11. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю. Хабермас // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер с англ. и нем.: Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – М. : Праксис, 2002. – С. 364-380.
12. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер с англ. и нем.: Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – М. : Праксис, 2002. – С. 121-145.

Кокорина Е.Г.

УДК 008:316.733"714"

ПЕРЕХОДНЫЕ ПРОЦЕССЫ И ТРАНСФОРМАЦИЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Современные процессы развития культуры и общества предоставляют богатый материал для культурологических исследований. Необходимость обратиться к анализу переходности в социальной и экономической сферах связана с тем, что «сущностной субстанцией культуры является материально-предметная, в том числе социально-экономическая деятельность» [1, с. 345].

Система общества развивается циклами, и на данном этапе своего развития она находится не в стабильном состоянии. Сложность событий и процессов в социально-экономической сфере констатируют многие учёные. Так, А. Мешалкин пишет: «Мы переживаем сегодня эпоху перехода от устойчивого развития к промежуточному состоянию неопределённости как отдельных стран, так и мира в целом» [2, с. 48]. Созвучны этим настроениям и слова И. Валлерстайна: «...современная мировая система находится в структурном кризисе и вступила в период хаотического поведения, которое повлечёт за собой системную бифуркацию и переход к новой структуре, чья природа не только ещё не обусловлена но, в принципе, является не предопределяемой, но открыта к вмешательству человека и творчеству» («...the modern world system is in structural crisis and has entered into a period of chaotic behavior which will cause a systemic bifurcation and a transition to a new structure whose nature is as yet undetermined and, in principle, impossible to predetermine, but one that is open to human intervention and creativity») [3, с. 251].

Эти процессы не отражаются привычными схемами научных объяснений. Кажущиеся на первый взгляд беспорядочными и случайными социокультурные и социоэкономические изменения носят закономерный характер. Общество представляется открытой системой, поведение которой нелинейно и зависит от